

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:11.01.2022 ✓Accepted/Kabul:27.06.2022

DOI:10.30794/pausbed.1056080

Research Article/Araştırma Makalesi

Goziev, R. ve Çelik, F. (2022). "Türkiye'de ve Orta Asya'da İlk Siyasal Partilerin Oluşumu: Jön Türkler ve Ceditler", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 53, Denizli, ss.269-282.

TÜRKİYE'DE VE ORTA ASYA'DA İLK SİYASİ PARTİLERİN OLUŞUMU: JÖN TÜRKLER VE CEDİTLER*

Ravshan GOZİEV**, Fatih ÇELİK***

Öz

Tarihten günümüze karşılaştırmalı siyaset alanı yönetim sistemlerini karşılaştırmanın ötesine geçerek baskı grupları, oy verme davranışları ve siyasi partiler olmak üzere çeşitli konuları incelemeye başlamıştır. Bu çalışmada demokrasinin vazgeçilmez unsurlarından olan siyasi partilerin oluşumu, Jön Türkler ve Ceditler Hareketleri bağlamında incelenecektir. Bu kapsamda Lipset ve Rokkan'ın bölünme kavramı çerçevesinde Türkiye'de ve Orta Asya'da siyasi partilerin oluşumu tarihsel bir bakışla ele alınacaktır. Jön Türkler ve Ceditler faaliyetleri ve hedefleri açısından benzerlik göstermekle beraber farklılıkları da bulunmaktadır. Her iki hareket Batı'daki siyasi ve toplumsal dönüşümlerin yarattığı olaylardan büyük ölçüde etkilenmiştir. Çalışmada, Batı tipi eğitimi ve yönetimi benimsemeleri, anayasaya dayalı hükümet kurulmasından yana taraf olmaları, mevcut sisteme muhalif olmaları açısından Jön Türklerin Türkiye tarihinde, Ceditlerin de Orta Asya tarihinde ilk siyasi parti tipi hareketler olduğu ileri sürülmektedir.

Anahtar kelimeler: *Karşılaştırmalı Siyaset, Jön Türkler, Ceditler, Siyasal Partiler, Bölünme*

EMERGENCE OF THE FIRST POLITICAL PARTIES IN TURKEY AND CENTRAL ASIA: YOUNG TURKS AND JADIDS

Abstract

From the history to present time, the field of comparative politics has extended beyond comparing administrative systems and has begun to examine various issues such as pressure groups, voting behavior, and political parties. In this study, the establishment of political parties, which are indispensable for democracy, will be examined in the context of Young Turks and Jadids. Establishment of political parties in Turkey and Central Asia will be discussed from a historical perspective, within the framework of Lipset and Rokkan's concept of cleavage. The Young Turks and Jadids movements have similarities in terms of their activities and goals, but they also have differences. Both of them have been greatly affected by the developments in the West, and the developments in the political and social transformations. It is claimed that Young Turks were the first political party-type movements in the history of Turkey, and Jadids in the history of Central Asian countries, in terms of adopting Western-style education and administration, establishing a constitutional government, and opposition to the existing system.

Keywords: *Comparative Politics, Young Turks, Jadids, Political Parties, Cleavage.*

*Bu makale 25-26 Haziran 2020 tarihinde düzenlenen Uluslararası Genç Bilim ve Sanat İnsanları Sempozyumu'nda sunulan, "Jön Türkler ve Ceditçilik Hareketi: Benzerlik ve Farklılıkları (İlk Siyasal Partilerin Oluşumu)" başlıklı çalışmanın gözden geçirilerek genişletilmiş halidir.

**Sorumlu Yazar, Dr., e-posta: ravshanuz86@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-3400-8516>)

***Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, ANKARA.
e-posta: fatihcelikk@yandex.com, (<https://orcid.org/0000-0003-2615-4246>)

Giriş

Aristoteles'in yönetim sistemlerini karşılaştırmasıyla başlayan süreç içerisinde karşılaştırmalı siyaset çalışmalarının önemi her geçen gün artmaktadır. Aristoteles'le başlayan gelenek kapsamında karşılaştırmalı siyaset çalışmaları, çalışma alanını salt devleti incelemekten çok daha ilerilere taşımıştır. Bugün karşılaştırmalı siyaset alanı içerisinde baskı grupları, siyasi partiler, oy verme davranışları, siyaset-bürokrasi ilişkilerine kadar birçok konu ele alınmaktadır. Ruth Lane (2010:14) karşılaştırmalı siyaseti, bir dünya ve bir disiplin olarak ayırtmaktadır. Bir dünya olarak karşılaştırmalı siyaset, yeryüzünün her bölgesindeki siyasal davranış ve kurumları kapsarken disiplin olarak karşılaştırmalı siyasetse karşılaştırmalı siyasetin çekici ve karmaşık dünyasını takip etmeye, anlamaya, açıklamaya, etkilemeye uğraşan bir çalışma alanıdır.

Demokratik yönetimlerin olmazsa olmazlarından olan siyasi partiler iktidara gelme süreçlerinin önemli bir aracı ve insan topluluklarının örgütlenme kurumudur. Modern demokrasinin işleyişinde siyasi partiler temel bir örgütlenme aracıdır. Bu çalışmada karşılaştırmalı siyaset dünyasında iki farklı bölge olan Türkiye ve Orta Asya'da siyasi partilerin oluşumu incelenecektir. Çalışmada karşılaştırma nesnesi iki farklı hareketin siyasi partileşmeye evrilen sürecidir. Bu kapsamda Türkiye'de inceleme nesnesi olarak Jön Türkler ele alınırken Orta Asya'da da Ceditler Hareketi alınmıştır. Bu iki hareketin partileşmesi incelenirken de Lipset ve Rokkan'ın bölünme yaklaşımı üzerinden bir partileşme okuması yapılmaktadır. Zira tarihsel süreç anlatısı bölünme yaklaşımı üzerinden ele alınırken buradaki bölünmenin siyasi partileşmeye dönüşme süreci incelenmektedir. Bu bağlamda çalışmanın odaklandığı Jön Türkler ve Ceditler Hareketi'nin doğuş süreçleri tarihsel bir anlatı amacı taşımaktan ziyade bölünme yaklaşımı incelemesi için bir çalışma alanı taşımasıdır. Osmanlı İmparatorluğu içerisinde özellikle Avrupa'da eğitim alan gençlerden müteşekkil, öncelikle Yeni Osmanlılar sonra Jön Türkler sonra da İttihatçılar olarak anılan grup, Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme hareketinin doğuşunda ve gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hareketlere benzer yenileşme hareketleri Türkistan coğrafyasında da görülmektedir. Türkistan coğrafyasında Ceditler olarak tanımlanan hareket gerek ulusal bağımsızlık gerekse eğitimde yenileşme hareketleri gibi hareketler adı altında modernleşmenin ve siyasi parti oluşumunun temel dayanağını meydana getirmiştir.

Çalışmanın motivasyonu, daha önce Türkiye'de ve Orta Asya'da ortaya çıkan ilk siyasi partilerin tarihsel bir analize tabi tutularak incelenmemiş olmasıdır. Bu nedenle çalışma önem arz etmektedir. Bu metinde Lipset ve Rokkan'ın bölünme yaklaşımı üzerinden karşılaştırmalı tarihsel analiz yapılacaktır. İlk olarak siyasi partiler kavramı ele alınarak mezhep-parti ayrışması gibi hususlar üzerinde durulup Batı'da ilk siyasi partilerin nasıl ortaya çıktıkları, Lipset ve Rokkan'ın ilk partilerin oluşumuna ilişkin yaklaşımı incelenecektir. Akabinde çalışmanın odak noktaları olan Jön Türkler ve Ceditler Hareketi'nin ortaya çıkışları, gelişimleri ve partileşmeleri incelenecektir. Son olarak da iki hareketin partileşme sürecindeki benzerlikleri ve farklılıkları üzerine bir çıkarım yapılacaktır. Her iki hareketin liberal-muhafazakâr bölünmesinde liberal (reformcu) kanatta yer alması benzerlik gösterirken merkez-çevre çatışmasında farklılıklar bulunmaktadır.

1. SİYASİ DÜŞÜNCELER VE SİYASİ PARTİLERİN GELİŞİMİ

19. yüzyıl, dünya tarihinde ciddi toplumsal, ekonomik ve siyasi kırılmaların meydana geldiği bir yüzyıl olmuştur. Bu dönemde dünyada meydana gelen olaylar yeni siyasi düşüncelerin doğmasına, gelişmesine ve serpilmesine ön ayak olmuştur. Bir yandan sol çizgide ve reformcu düşünceler ortaya çıkarken diğer yandan da muhafazakâr ve liberal düşüncelerin güçlenmeleri söz konusu olmuştur. Bu fikir hareketliliklerinden gerek Osmanlı İmparatorluğu gerekse Türkistan etkilenmiş, dünyada yaygınlaşan çeşitli ideolojiler bu bölgelerde de serpilmiştir. Başta Fransız Devrimi'nin etkileri olmak üzere cumhuriyetçi sistemlerin yayılması, aydınlanmanın ve pozitivist eğitimin sağlığa, askeriyeye ve ekonomiye etkileri dünyanın her yerinde önemli reformların doğmasına öncülük etmiştir.

19. yüzyıl siyasi partilerin kurumsallaşması açısından da önemli bir yüzyıl olmuştur. Monarşilerin aleyhine olacak şekilde parlamentoların güçlenmesi ve oy hakkının genişlemesi beraberinde siyasi partilerin kurumsallaşmasını sağlamıştır (Sayarı, 2016:126). Parti kelimesi Latince kullanılan hizip kelimesinin zaman içerisinde olumsuz anlama gelmesiyle yaygınlaşmıştır. Zira hizip kelimesinin geçmiş parti kelimesine göre çok daha eskidir. Parti kelimesi Latince kökenli partire fiilinden türeyip bölmek (divide) anlamına gelmektedir. Parti kelimesine benzer şekilde kullanılan bir diğer kelime ise, Latince temelli kesmek, bölmek anlamında secare kelimesinden tüeyen

mezhep (sect) kelimesidir. Mezhep, partiye göre daha sert ve kesin bir anlamı ifade ederken parti görece daha gevşek bir bağ ifade etmektedir. Uzun vadede Latince temelli unutulmuş kelime, Fransızca paylaşım anlamına da gelen partager kelimesinden hareketle gündeme gelmiştir. Aynı şekilde de İngilizcede katılmak anlamı taşımaktadır. Parti dendiğinde, bir yandan bölmek, ayrılmakla diğer yandan -aynı zamanda bu tarafı daha ön plana çıkarmaktadır- katılımı ve paylaşımı ilişkilendirilmektedir. Burada siyaset alanında parti kelimesinin öne çıkmasında etkili olan önemli bir husus, mezhep kelimesinin 17. yüzyılda dinle ve Protestan mezhebiyle ilişkilendirilmesidir. Bu süreç parti kavramının mezhebin siyaset alanında taşıdığı anlamın da bir ölçüde üstlenilmesi neticesine yol açmıştır (Sartori, 2005:3-4). Günümüzde siyasi partiler gündeme geldiğinde Fransız kökenli parti anlaşılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu parti kavramıyla Meşrutiyet Dönemi'nde fırka adıyla tanışmıştır. Siyasi partilerin nihai amacı seçimler yoluyla iktidara gelmektir (Durgun, 2014:338).

18. yüzyılda Amerikan ve Fransız devriminin yol açtığı dönüşümler parlamento içerisinde etkili bir liderin etrafında kümelenen hiziplerden bir adım daha öteye geçerek partileşmeye yol açmıştır. Örneğin, 1680'lerde İngiltere Parlamentosu'nda başlayan iki hizbin (Whig'ler sınırlı anayasal monarşiden yanayken Tories hizbi güçlü bir monarşi ve muhafazakâr değerleri savunmuştur.) monarşinin geleceğine ilişkin farklılaşması 19. yüzyılda liberal partiyle muhafazakâr partinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Durgun, 2014:339). Özellikle, Fransız İhtilâli'nden sonra gelenekçi partiler muhafazakâr olarak adlandırılmaya başlamıştır. İngiltere'deki muhafazakâr parti gibi Batı Avrupa'da Hristiyan (Katolik, Protestan olmak üzere) partiler kurulmaya başlamıştır. Hristiyan muhafazakâr partileri, devletin otoritesinin yükselişine karşı örgütlenmelerdir. Nitekim devletin otoritesi yükseldikçe kiliselerin nüfuzu ve yetkileri düşmeye başlamıştır (Besier, 2010:520-522). Diğer taraftan reformcular; liberaller veya sosyalistler, radikal solcular ve devrimciler olarak adlandırılmış ve kurumsallaşmıştır. Liberaller, daha çok burjuva sınıfından müteşekkil olduğu için muhafazakârlar gibi devlet otoritesine karşı çıkmıştır ve bu karşı çıkışın temelinde yatan devletin uyguladığı yüksek vergilendirme ve gümrük rejimleri, burjuva sınıfı için büyük bir sorun hâline gelmiştir. Ancak liberaller, muhafazakârların aksine yenilikçidirler. İşçi ve sosyalistlerse başka bir kampı meydana getirmişlerdir. 1848 Devrimleri bir nevi işçilerin dertleri, sesleri, özgürlüğü ve ayaklanmasıdır. Devrim akabinde işçilerin haklarını koruma adına sosyalist partiler ortaya çıkmaya başlamıştır. Böylece 1891'de Almanya Sosyal Demokrat Partisi, 1889'da Avusturya Sosyal Demokrat İşçi Partisi ve 1902'de Fransız Sosyalist Partisi kurulmuştur. Sosyalistlerin radikal ve devrimci kanatları ise komünist partileri kurmuştur (Yılmaz, 2013:75-77).

Siyasi partilerin oluşumu ve parti sistemleri üzerine geniş bir literatür bulunmaktadır. Bu kapsamda Tocqueville (2002), ABD'de partileşmeyi gözlemlerken halkın gücünü sınırlama ya da genişletme üzerinden bir açıklama yapmaktadır. Zira o toplumun bir kısmı kraliyete karşı özgürlüğü savunurken bir diğer kanatsa kraliyet otoritesini savunmuştur. Weber (2012), partileri kişisel amaçların ya da gruplarının amaçlarına ulaşmada bir enstrüman olduğu düşüncesiyle partilerin faaliyet gösterdiğini ileri sürmektedir. Duverger (1974), partileşme üzerine kapsamlı analizler yaparken partilerin ortaya çıkışında kitle partileri ve kadro partileri olmak üzere iki kanadın üzerinde durur. İngiltere Parlamentosu içerisinde şekillenen kadro partileri şeklinde ve çeşitli ideolojilerin gelişmesi, Orta Avrupa'daki işçi hareketleri gibi hususlar neticesinde parlamento dışında oluşan kitle partileri şeklinde oluştuğunu savunur. Sartori (2005), partilerin ortaya çıkışında toplumsal, siyasal rekabetin önemi üzerinde durmaktadır. Siyasi partilerin oluşumuna ilişkin literatürde önemli yerleri olan Lipset ve Rokkan siyasi partilerin gelişimi ve kurumsallaşma tarihini yazarken toplumsal çatışma ve kutuplaşmanın üzerinde dururlar. Yazarlara göre 19. yüzyılın başından itibaren Avrupa tarihi, Fransa'da tetiklenen Ulusal Devrim ile Britanya'da başlayan Sanayi Devrimi arasındaki etkileşime bağlı olarak oluşmuştur. Yazarlara göre, her ikisinin de ulusların bölünme yapısı ve dolayısıyla ulusların siyasal parti sisteminin başlangıç formatı üzerinde sonuçları olmuştur. Ulusal Devrim (Fransız Devrimi) iki tür sosyal bölünmeyi tetiklemiştir. İlki kilise-devlet çatışmasıdır. Ulusal hükümetleri merkezileştirme, standartlaştırma ve harekete geçirme, ulusal eğitim sisteminin kontrolü ve Kilise'nin yerleşik ayrıcalıklarının korunması üzerindeki Katolik Kilisesi'nin örgütlü çıkarlarıyla giderek daha fazla çatışmaya girmiştir. İkinci bölünme ise bir merkez-çevre bölünmesidir. Merkezi devletin yeni ve genişleyen ajansları, görece özerk, bölgesel temelli topluluklarla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Böylece merkez-çevre bölünmesi, egemen ulusal kültürlerle toplumun çevre sektörlerindeki etnik, dilsel veya dini azınlıkları karşı karşıya getirmiştir (Lipset ve Rokkan, 1967). Bu bağlam Jön Türkler ve Ceditler hareketlerinin kuruluşu ve partileşmesi açıklanırken Lipset ve Rokkan'ın "merkez-çevre" çatışması yaklaşımı seçilmiştir. Zira, De Tocqueville'in özgürlükçü demokrasi yaklaşımı,

Weber'in rasyonalizm yaklaşımı, Duverger'in kadro ve kitle parti tezi, Sartori'nin kutuplaşma yaklaşımı ve diğer parti yazarların teorik yaklaşımlarının Jön Türkler ve Ceditlerin ortaya çıkışı ve faaliyetlerinin analizi için yeterince açıklayıcı olmayacağı düşünülmektedir.

Sanayi Devrimi de aynı şekilde iki yeni toplumsal gerilim yaratmıştır. İlki, toprak-sanayi bölünmesidir. Bu, bir yandan sanayi ve ticari çıkarlar ile diğer yandan sanayi ve tarımsal çıkarlar arasında tarifeler (yani serbest ticarete karşı korumacılık) üzerinde ortaya çıkan bir çatışmadır. İkincisi, sanayi sektörünün hâkim hâle gelmesiyle mal sahipleri ve işçiler arasında ortaya çıkan bir bölünmedir (Lipset ve Rokkan, 1967).

Lipset ve Rokkan'ın (1967) belirttiği gibi devlet-kilise, merkez-çevre ve toprak sahibi-sanayi sahibi, işçi-işveren arasındaki çatışmalar ve bölünmeler çeşitli ideolojilere (muhafazakârlık, sosyalizm, liberalizm, komünizm vs) ve daha sonra parlamentolarda temsil grupları oluşturmak için kurumsallaşarak partilere dönüşmüşlerdir. Yazarlar, bu sosyal bölünmelerin kalıcı olduğunu ve 1960'ların (makalenin yazıldığı tarih) parti sistemi birkaç istisna dışında 1920'lerin parti sistemi olduğunu ve böylece parti ve parti sisteminin "donmuş" (freezing) durumda olduğu varsayımını ileri sürmüşlerdir. Daha sonra Lijphart bunu Katolik, Protestan, liberal, sosyalist, etnik görünüşte "sütunlaştırma" (pillarization) şeklinde yorumlamıştır (Steininger, 1977).

Batı'daki bu siyasi düşüncelerle, çatışmalarla ortaya çıkan ve kurumsallaşan partiler ilerleyen dönemde Osmanlı İmparatorluğu ve Çarlık Rusya'sında da etkisini göstermiştir. Zaman içerisinde Çarlık Rusya'nın etkisinde olan Türkistan coğrafyasına yayılma söz konusu olmuştur. Osmanlı'da Jön Türk Hareketi, gelenekçilere karşı reformculardan ya da devletin yani padişahın otoritesine karşı reformculardan oluşmaktadır. Türkistan'daki reformcular ise Ceditlerdir. Ceditler; Rus işgalcilerine, hanların otoritesine ve toplumun geleneksel yaşam ve eğitim tarzına karşı hareket etmişlerdir. Dolayısıyla Jön Türkleri ve Ceditleri ilk siyasi partiler olarak yorumlamak mümkündür. Ancak her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki gerek Jön Türkler gerekse Ceditler, Batı ülkelerindeki gibi ulusal devrimler ve sanayi devrimleri sonucunda sosyal bölünmelerin örgütlenmesiyle ortaya çıkmamıştır. Hem Jön Türkler hem de Ceditler çökmekte olan ulusu (devleti) kurtarmak amacıyla ortaya çıkmıştır. Ulusu (devleti) kurtarmak temel amaç olarak yer alsa da gelenekçi devlet otoritesine karşı reformu savunup ulusal kurtuluşu da Batı tarzı reformda görmüşlerdir.¹ Bu otoriter merkezi hükümete karşı çevresel bir hareket olarak gelişmiştir.

2. JÖN TÜRKLERİN ORTAYA ÇIKIŞI VE FAALİYETİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan ekonomik ve siyasi sıkıntılarının yanında kaybettiği savaşlar zayıflamasında önemli etkilere yol açmıştır. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşlardaki kayıpları ülkeyi zayıflatmıştır. Ülkede ekonomik ve sosyal sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Zira bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu Kırım Savaşı'yla (1854) beraber tarihinde ilk defa dış borç almak durumunda kalmıştır.

1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı'yla devam eden yenileşme ve geriye gidişi önleme çabalarının bir türlü istenilen düzeye gelememesi, bir kısım Osmanlı aydını ve bürokratında geleneğin özünden sapmadan yeni adımların atılması fikrini ortaya çıkarmıştır (Börklüoğlu, 2017:104). 1865 yılında Belgrad Ormanı'nda yapılan piknik neticesinde bir araya gelen ve kendilerini Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü durdurma hususunda vazifeli reformcular olarak tanımlayan Yeni Osmanlılar, Mustafa Reşit Paşa'nın ölümünden sonra Tanzimat reformlarının hedefinden saptığı gibi bir düşünce üzerine bir araya gelmişlerdir (Mardin, 2017:151-153). Yeni Osmanlılarla Tanzimat'ı bir araya getiren önemli bir nokta bireysel özgürlüklerin önünün açılması ve tüm tebaanın bir millet altında toplanması fikriyle de ilintilidir. Bu nedenle de Tanzimat ve Yeni Osmanlılar, Osmanlılık fikrinde bir araya gelmektedir (Fidan ve Gülgör, 2013:29). İlaveten Yeni Osmanlıları tek bir ideolojiye indirmek de doğru bir yaklaşım değildir. Zira grup içerisinde de farklı toplumsal kesimlerden gelen insanlar bulunmaktadır. Genel çerçevede Yeni Osmanlılar; ekonomik, toplumsal ve siyasal alan dâhilinde bütüncül bir modernleşme savunucuları olan aydınlardan müteşekkil bir grubu tanımlamaktadır (Yılmaz ve Telli, 2021:1405-1409).

¹ Burada belirtmek gerekir ki metin içinde görüleceği üzere gerek Jön Türkler gerekse Ceditler arasında fikir ayrılıkları da söz konusudur. Ancak mevcut düzemi değiştirmeden ya da geleneksel yönetim ve hayat tarzında reform yapılmadan bir sonuca ulaşamayacağı görüşünde hemfikirdirler.

Şinasi, Namık Kemâl, Ali Suavi, Ziya Paşa ve Ağâh Efendi gibi isimlerin öncülüğünde faaliyetlerini yürüten grup, çıkardıkları gazeteler aracılığıyla hürriyet, eşitlik, adalet temalarını işlemişler, devletin kurtuluşunu da padişahın yetkilerini bütünüyle sınırlamadan anayasal düzenin işlemesi gerektiği savı üzerinde durmuşlardır (Börklüoğlu, 2017:104). Yeni Osmanlıların çabaları ve yabancı devletlerin etkileri neticesinde henüz tahta çıkmış II. Abdülhamid Kanuni-Esasiyi ilân etmiş, bu olay I. Meşrutiyet olarak adlandırılmıştır. Akabinde de 1877’de Meclis, süresiz olarak tatil edilmiştir. II. Abdülhamid’in gerek kısıtlayıcı uygulamaları gerekse anayasanın yürürlükten kaldırılması gibi hususlar Osmanlı İmparatorluğu içerisinde ve dışarısında gizli cemiyetlerin kurulmasıyla neticelenecektir. Bu cemiyetler zamanla Jön Türkler olarak tanınmıştır. Cemiyetin ilk amacı anayasayı yeniden yürürlüğe koymaktır. Bu maksatla çeşitli bölgelerde dernekler kurulurken Ahmet Rıza Bey tarafından 1889’da Paris’te İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulmuştur. Sonradan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ismini de alan örgüt Jön Türklerin başta gelen örgütü olmuştur (Kapat, 2012:98-100).

Jön Türkleri özetleyen beş temel karakter bulunmaktadır, ilkin çoğu etnik olarak Türk olmasalar da kendilerini Türk olarak tanımlamaktadırlar. Aynı zamanda her ne kadar çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu içerisinde Osmanlılığı benimsiyor gibi görünseler de temelde Türk milliyetçisidirler. İlaveten yaş olarak da içerisinde buldukları durumun riskini alabilecek düzeyde gençtirler. Genellikle bürokrasi sınıfına mensuptular. Eğitim düzeyi olarak genellikle modern okullardan mezun bir kitle olup her ne kadar kendileri burjuva olmasalar da çağdaş Avrupa modeline benzeyen bir Türk toplumu oluşturma gayesiyle burjuva ideolojisini benimsemişlerdir (Akşin, 2011:16).

Jön Türkler kendi dönemlerinde Avrupa’da tartışılmakta olan fikirlerin etkisi altında kalarak birtakım Avrupalı düşünürlerin fikirlerini savunmuşlardır (Mardin, 1983:24). Bu süreç içerisinde Jön Türkler, Fransız İhtilali’nin “özgürlük”, “kardeşlik”, “eşitlik” sloganlarından ilham almış ve Osmanlı’da geleneksel yönetimin ıslah edilmesi, ülkenin her alanda ilerlemesi, toplumun aydınlanması, devlet bütünlüğünün korunması gibi hedeflerle ortaya çıkmışlardır (Örs, 2013:699). Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu’ndaki yöneticilerin Batı’ya yönelimleri bir zorunluluk neticesinde olmuştur. Jön Türkler, İmparatorluk içerisindeki modernleşme hareketinin önemli bir halkası olması yanında ayrıca kendilerini toplumdan ayrı bir zümre olarak telakki etmektedirler (Hanioğlu, 1985:35). Jön Türklerin başlıca iki amacı bulunmaktadır: İlki, padişahın yetkilerini sınırlayan Meclis’in yeniden açılmasını sağlamak, diğeri pozitivism düşüncesine dayalı yeni tip eğitim sistemi uygulamaktır. Meclis’in serbest seçimlerle oluşturulmasının ve ülkenin her yerinden, her milletten ve dinden temsilcisinin Meclis’te bulunmasının ülke bütünlüğünün korunmasında önemli bir yeri olacağı savunulmaktadır (Mardin, 1983). Jön Türkleri kendi içerisinde muhafazakâr kanat, radikal Batıcı kanat ve liberal kanat olarak ayırmak mümkündür. Örneğin muhafazakâr kanat, Batı’nın kültürü ile bilim ve teknolojisini birbirinden ayrı gerçekliklermiş gibi algılamaktadır. Bu kapsamda Osmanlı İmparatorluğu’nun geri kalmışlığının nedenlerini iktisadi, düşünsel ve siyasi yönleriyle tüm bir toplumsal yapının içinde arama yoluna gitmemekte sorunları idari kaynaklı olarak ele almaktadır. Radikal Batıcı kanat ise, bilimin temel alınacağı bir düşünsel çerçevede toplumsal olayların çözülmesinde pozitif bilimin esas alınması yönünde bir görüş belirtmektedir. Bu bağlamda radikal Batıcı kanadın pozitivist yönü ortaya çıkmaktadır. Bir diğerkanat olan liberal kanat, radikal kanadın kültürel değişimi vurgulayan görüşünün aksine ekonomik ve sosyal yapının değişimi konusuna öncelik vermektedir. Piyasa ekonomisindeki çeşitliliğin akabinde hakiki bir değişimin meydana geleceğine inanmaktadır. Ekonomik alanda meydana gelen çeşitliliğin beraberinde toplumsal alanda da değişiklikler meydana getireceğini savunmaktadır (Söğütü, 2010:12,14,24).

Jön Türkler mücadelenin taraflarını ortaya koyarken kendi partilerini “le parti de la Jeune Turquie”, karşılarındaki tutucu grubun partisini ise “le parti conservateur” olarak tanımlamaktadırlar (Hanioğlu, 1985:36). Anlaşıldığı üzere Jön Türkler, reformistler olarak ve meclisin kurulmasını destekleyenlerken, karşı taraftakiler gelenekçiler olarak padişahın otoritesini geçmişte olduğu gibi kalmasını isteyenlerdir. Bu husus İngiltere’deki Tories ve Whigs, Fransa’daki gelenekçiler ve devrimciler arasındaki tartışma ve mücadeleye benzemektedir.

Cemiyetin 1890’da hazırladığı nizamnamede kuruluş amacı şu şekilde açıklanmaktadır: “*Hükümet-i hâziranın adalet, müsavat, hürriyet gibi hukuk-i beşeriyeyi ihlal eden ve bütün Osmanlıları terakkiden men’ ile vatanı ecnebi yedd-i tasallut itizabına düşüren usul-i idaresini İslam ve Hıristiyan vatandaşlarımızı ikaz maksadıyla kadın ve erkek bilcümle Osmanlılardan mürekkep, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti teşekkül etmiştir.*” (Lewis, 2007:196) Cemiyet’in Paris Şubesi Başkanı Ahmed Rıza tarafından 1 Aralık 1895 tarihinde Meşveret gazetesini çıkarmaya

başlamıştır. Siyasi gazete olan Meşveret gazetesi, on beş günde bir Fransızca ve Türkçe olarak yayınlanmıştır (Gün, 2016:264).

Cemiyet, Mayıs 1908’de çalışmalarını gizli olarak sürdürmekten vazgeçip Makedonya’daki duruma hâkim olmak üzere açığa çıkmaya başlamıştır. Selanik’te yapılan toplantıda, Avrupa devletlerine Cemiyet’in varlığını ve nüfuzunu açıklama kararı alınmıştır. O zaman Makedonya’da ortaya çıkan karışıklığı ancak Cemiyet’in düzeltebileceği ve Avrupa’nın sonuç vermeyen ıslahat çabalarından vazgeçmesi gerektiğinin söylenmesi kararlaştırılmıştır. Bu amaçta İttihatçılar bir manifesto hazırlayarak Avrupa devletlerinin konsoloslarına göndermişlerdir (Ahmad, 1971:18).

Osmanlı İmparatorluğu’nda enflasyon ve maaş ödemelerinin gecikmesinden kaynaklı hoşnutsuzluklar ve küçük çaplı grevler, sisteme ilişkin çözüm arayışlarında etkili olsa da rakip milliyetçi hareketlerin mücadelesine sahne olan Makedonya ciddi bir sorun alanıdır. Ordu sürekli olarak Bulgar, Sırp, Yunan çetelerine karşı operasyon yapmak durumunda kalırken Rusya ve Avusturya’nın da soruna dâhil olmasıyla Avrupalı subaylardan müteşekkil bir jandarma oluşturulması gibi hususlar İmparatorluk’un Makedonya üzerindeki etkisini kaybetmesine yol açmaktadır. Reval’de yapılan İngiltere-Rusya görüşmelerinde Osmanlı Sultanı’nı sembolik bırakan ve yabancı denetimini esas alan bir çözüm önerisinin kabul edildiği, İngilizler ve Rusların Osmanlı İmparatorluğu’nu bölme konusunda anlaştıklarına ilişkin söylentiler, İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni harekete geçirmiştir. Makedonya’da ve Trakya’daki ordu içerisindeki itttihatçı subayların etkileri Enver Paşa (o dönemde subaydır) gibi subayların askerle dağa çıkmaları ve anayasanın yeniden yürürlüğe konulması talepleri neticesinde II. Meşrutiyet Devri başlamıştır (Zürcher, 2018:115-116).

Meşrutiyet’in ilanı İttihat ve Terakki Cemiyeti için önemli bir başarıdır. Ancak Ahmad (1971:18)’a göre: Padişah’ın ani olarak direnmekten vazgeçip teslim olmaya karar vermesi gerek ülkeyi gerekse idareci kadroyu büyük bir kargaşalığa düşürmüştür. Hükümetin maneviyatı bozulmuş idari mekanizma neredeyse çalışmaz hâle gelmiştir. Olayların başında duran İttihatçı Ahmet Rıza Bey bu durumu açıklarken Osmanlı toplumunda icraatı hep başkalarından Allah’tan, Sultan’dan ya da hükümetten beklemek gibi bir geleneğin var olduğunu söylemiştir (Demirbaş, 1988:41). Diğer yandan İttihatçıların iktidarı kendi denetimleri altına alamayıları ve II. Abdülhamid’in hâlen tahtta kalması gibi durumlar Cemiyet’in padişahı tahttan indirecek gücü kendilerinde bulamadıklarının da açık bir göstergesidir. Bu süreç içerisinde İttihat ve Terakki zaman zaman siyaset alanına müdahale eden, meşruiyeti korumada bekçi vazifesi gören, resmi sorumluluğu olmasa da siyasi iktidarı elinde tutan ve baskı uygulanan bir cemiyet hüviyetine kavuşmuştur (Zürcher, 2018:120-121).

II. Meşrutiyet’le beraber yapılan seçimler sonucunda İttihat ve Terakki birinci parti olarak Meclis’e girmiştir. Aynı seçimde Prens Sabahattin’in Partisi olan Ahrar Fırkası ise seçimde büyük bir başarısızlık yaşamıştır. 1908’e kadar temel amacı anayasanın yürürlüğe girmesi olan Cemiyet, zaman içerisinde Meclis’i kontrol etmekten hükümet üzerinde baskı aracı olmaya kadar etkili hale gelmiştir. İttihat ve Terakki’nin bu etkili durumuna karşı girişilen karşı devrim, Payitaht’ta 12 Nisan 1909 (30 Mart 1325) gecesinde Nakşibendi Şeyhi Derviş Vahdeti’nin etrafında ve İttihat-ı Muhammedi Cemiyeti’nde örgütlenerek şeriatın geri gelmesi, sadrazam, harbiye ve bahriye nazırlarının görevden alınması, itttihatçı subayların ve bazı itttihatçı mebusların başka yere gönderilmesi, Ahmet Rıza’nın Meclis-i Mebusan görevinden alınması, isyancı askerler için genel af çıkartılması gibi istekler temelinde söz konusu olmuştur. Girişim başarılı olmuş itttihatçıların bir kısmı yeraltına inerken bir kısmı da İstanbul’dan kaçmıştır. Meclis’te de İttihat ve Terakki’nin sayısı azalmıştır. Meclis’te bulunan vekiller anayasanın ve şeriatın muhafaza edileceğini deklare ederken girişimin Sultan taraftarlığına yönelmesini Ahrar Fırkası da engelleyememiştir (Zürcher, 2018:122-123). Fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Rumeli’de de önemli bir gücü ve ağırlığı bulunmaktadır ve isyanın haberi gelir gelmez Rumeli’dekiler tavır alarak Hareket Ordusu’nun kurulması ve başına 3. Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa’nın getirilmesini kararlaştırmışlar, akabinde Selânik’te bütün milletlerin katıldığı bir miting düzenlenmiştir. İstanbul’a protesto telgrafları gönderilmeye başlanırken İstanbul’daysa saray ve hükümet işlerinin yoluna koyulduğu, normalleşmenin sağlandığı gibi bir izlenim oluşmuştur. Lakin 20 Nisan’a gelindiğinde, İstanbul’da Meclisin açılması için yeterli sayıya bile ulaşamamış; Meclis, Ayastefanos’ta toplanmıştır. Akabinde Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu 24 Nisan 1909’da İstanbul’u işgal etmiş, II. Abdülhamid tahttan indirilerek yerine V. Mehmet tahta çıkarılmıştır. Anayasada birtakım değişiklikler meydana getirilmiş, İstanbul’da üç yıl süreli sıkıyönetim ilân edilmiştir (Akşin, 2016:61-63).

31 Mart Vakası'nın bastırılması olayının akabinde anayasada meydana gelen değişiklikler ciddi devrim niteliği taşımaktadır. Bu kapsamda padişahın anayasaya bağlılık yemini etmesi, vekillerin sadrazamı seçmesi, padişahın ise usulen onaylaması gibi değişiklikler yapılmıştır. Bakanlar Kurulu, padişaha değil Meclis'e karşı sorumlu hale gelmiştir. Padişah yetkilerini sadrazam ve ilgili bakanın dâhiliyle kullanabilecek duruma gelmiştir. Değişiklikler neticesinde yürütme yetkisi demokratik bir hâle gelerek Bakanlar Kurulu'na geçmektedir. Yasama konusunda da birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Bu kapsamda bazı anlaşmaların imzalanmasında Meclis'in tasdik şartı getirilmiştir. Ayrıca Meclis'e, izin almadan yasa önerme izni verilmiştir. 1909 yılı parlamenter sisteme geçiş nedeniyle de ayrıca önem taşımaktadır (Birecikli, 2008:218).

1909'un sonlarında Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifa etmesinin üzerine göreve gelen Hakkı Paşa Hükümeti'nde kabinedeki ittihatçı sayısında artış olmuştur. İçişleri, maliye, maarif ve evkaf nezaretlerine ilaveten harbiye nazırlığı da Mahmut Şevket Paşa'ya verilmiştir. Bu dönemde 31 Mart Vakası'nın da etkileri devam etmektedir. İttihatçılar kendilerinden olmayanların 31 Martçı olduğu yönünde bir hava estirerek muhalefeti baskılamaktadır. Yine de çeşitli muhalif hareketler oluşmaktadır. İttihat ve Terakki'nin de kuruluşunda yer alan İbrahim Temo ve Abdullar Cevdet'in içerisinde yer aldığı Osmanlı Demokrat Fırkası, 1909'da Arnavut ve Arap Mebusların kurduğu Mutedil Hürriyetperveran Fırkası ve 1910'da kurulan Ahali Fırkası gibi. 1911'de başlayan İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali sürecinde Hakkı Paşa görevinden istifa ederken Hürriyet ve İtilaf Fırkası adında bir siyasi parti daha kurulmuştur. Ardı ardına gelen olaylar, İttihat ve Terakki'nin hükümetteki etkisini azaltırken İstanbul'da Aralık 1911'de yapılan ara seçimleri Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın 1 oy farkla kazanması da İttihat ve Terakki'nin siyasi gücünü iyice zayıflatmıştır. Hükümet içerisine ittihatçı bakan sokma girişimlerinin de sonuçsuz kalması neticesinde istenen erken seçim 1912'de yapılmış "sopalı seçimler" diye anılan bu seçimlerde İttihat Terakki başarı elde etmiş ve muhalefet yeniden darbe fikrini gündemine almıştır (Akşin, 2016:69-73).

Trablusgarp'ta yaşanan olaylar Balkanlarda da birtakım hareketliliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Balkanlarda yaşayan birçok millet, milliyetçi söylemlerden etkilenmekte bu durumsa ayrılıkçı fikirleri güçlendirmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan yerel meclislerin açılması, Makedonya'ya Belçikalı ya da İsviçreli vali atanması, jandarma kuvvetlerinin başına Avrupalı komutan atanması vb. taleplerde bulunulurken taleplerden birkaç gün sonra Bulgaristan ve Sırbistan'ın savaş ilân etmesi üzerine I. Balkan Savaşı başlamıştır (Fidan ve Gülgör, 2013:122-124). I. Balkan Savaşı'nda kaybedilen topraklar muhalefeti güçlendirmiş, Halaskar Zabitan Grubu gibi yeni ve askeri temeli olan yeni örgütler oluşmaya, Trablusgarp sorumlularının yargılanması gibi talepler yükselmeye başlamıştır. Hükümet nezdinde de güçlü bir İttihat ve Terakki aleyhtarlığı başlayarak bazı ittihatçılar tutuklanmıştır. Ancak Bulgarlar ile 3 Aralık 1912'de Londra'da yapılan barış antlaşmasına göre Edirne'nin Bulgarlara verileceği duyulunca İttihatçılar harekete geçmiş ve Babiâli Baskınıyla iktidarı yeniden ele geçirmiştir. Bu dönemden itibaren artık İttihat ve Terakki tam anlamıyla iktidardadır (Akşin, 2007:76-77). Aynı zamanda İttihat ve Terakki, Ocak 1913'ten sonraki baskınla siyasi parti kimliği almıştır (Karpas, 2012:104). I. Balkan Savaşı'nda toprak kazanan Balkan Devletleri, sonrasında kendi arasında toprak kavgasına tutuşmuşlar ve akabinde de bu durumu lehine çeviren İmparatorluk Edirne'yi geri almayı başarmıştır (Quarter, 2005:59).

1914 yılında yapılan seçimleri kazanan İttihat ve Terakki Cemiyeti (Sorgun, 2001), 256 mebusun 200'ünü kazanarak Meclis'te önemli bir çoğunluğa sahip olmuştur. Bu nedenle Meclis'te ciddi bir sorunla karşılaşma ihtimali ortadan kalkmıştır (Demir, 1994:207). İttihat ve Terakki'nin tam anlamıyla iktidara gelmesiyle Mahmut Şevket Paşa'nın da öldürülmesi üzerine yeni sadrazam Sait Halim Paşa olmuş; Enver Paşa, Talat Paşa ve Cemal Paşa'dan müteşekkil üçlü bir yönetim devlet idaresinde etkili hâle gelmiştir (Zürcher, 2018:137). İmparatorluk; Talat, Enver ve Cemal Paşaların etkisiyle I. Dünya Savaşı'na girmiştir. Burada İttihatçılar hem Osmanlı İmparatorluğu'nun kaybettiği toprakları geri kazanmak hem de kaybedilen şöhrete yeniden sahip olmak gibi bir amaç gütsse de istenilen olmamıştır. Savaşta mağlup olan Osmanlı İmparatorluğu, savaşın galibi Batılı devletlerle 30 Ekim 1918 tarihinde imzaladığı Mondros Mütarekesi'nden sonra 5 Kasım 1918'de İttihat ve Terakki Cemiyeti olağanüstü bir kongre yaparak kongre kararıyla kendisini feshetmiştir (Akşin, 2016:89-120).

3. CEDİTLER HAREKETİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞI VE FAALİYETLERİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda Jön Türklerin ortaya çıktığı dönemlerde Orta Asya coğrafyasında da benzer bir hareket olarak Ceditler ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın ortalarında Çarlık Rusya Orta Asya'yı işgal etmiş, bölgede

bulunan üç hanlık (Buhara, Hive, Hokand) Rusların işgaline uğramıştır. İlk işgale uğrayan Hokand Hanlığı sona ermiş, onun yerine Rus komutanların idare ettiği, merkezi Taşkent olan Türkistan general-güvernatorluğu (valilik) oluşturulmuştur. Hive ve Buhara Hanlıkları Çarlık Rusya'ya tabi tutulmuş ancak yönetimde özgür kalmıştır. Kırım'dan Doğu Türkistan'a, Kazan'dan Aşkabat'a kadar geniş bir alanda yaşamakta olan Türk-Müslüman halkları, Çarlık Rusya'nın bir parçası olmuştur. Bu coğrafyadaki Türk-Müslüman halklarının mağlubiyet ve mağduriyeti aydın kesim tarafından derin bir kaygıyla anılmıştır. Çarlık Rusya'daki Müslümanların geri kalmışlığının nedenlerinin eğitimsizlikten kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Bu süreçte Müslüman cemiyetlerin "usul-i kadim" denilen sistemle medreselerde eğitim alması, yalnızca din dersleriyle ve belli bir düzeyde okuma yazmayla sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla bu eğitimin yeterli olmadığı kabul görmüş ve bu durumu fark eden aydınlar "usul-i cedid" yani yeni bir usul ile eğitim verilmesini ileri sürmüştür. Kırım'lı İsmail Gaspıralı'nın kuruculuğuyla meydana çıkan Usul-i Cedid sistemiyle eğitim alan gençler ve aynı şekilde bu eğitim sisteminde ders veren aydınlar Ceditler olarak adlandırılmıştır. Fakat Çarlık Rusya'nın farklı bölgelerinde sosyal ve siyasal bağlam farklılık arz ettiğinden ötürü, Ceditler her toplumda farklı şekillerde kendini göstermiştir (Khalid, 2002:636).

Orta Asya'da Ceditler 1890'larda bir sosyal-kültürel hareket olarak ortaya çıkmıştır. Mahmuthoca Behbudiy, Munavvar Kari, Abdurrauf Fitrat, Osman Hoca (Kocaoğlu), Fayzullah Hocayev, Abdullah Qodiriy, Çolpan vb. isimler Ceditliğin, toplumu uygarlığa kavuşturmayı ve dini (İslam'ı) modernleştirmeyi mümkün kılacağını ve böylece çökmekte olan durumdan milletin kurtulacağını düşünmüştür (Khalid, 2018). Bu konuda 1906'da Munavvar Kari ve daha sonra 1913'te geniş çerçeveye Behbudiy, konuyu şu şekilde özetlemektedir;

"Bütün eylemlerimiz, davranışlarımız, yollarımız, sözlerimiz, mekteplerimiz, medreselerimiz ve öğretim yöntemlerimiz, ahlakımız çürümüştür. ... Bu şekilde beş-on yıl daha devam ederse gelişmiş ulusların baskısı altında dağılma ve silinme tehlikesiyle karşı karşıya kalırız.

Ey ortak dindarlar, ey yurttaşlar! Adil olalım ve durumumuzu diğer gelişmiş ülkelerinkiyle karşılaştıralım. Gelecek nesillerin geleceğini güvence altına alalım ve onları başkalarının kölesi ve hizmetçisi olmaktan kurtaralım. Avrupalılar bizim ihmalemizden ve cehaletimizden yararlanarak hükümetimizi elimizden aldılar ve yavaş yavaş zanaat ve ticaretimizi devralmaya başladılar. Kendimizi, milletimizi ve çocuklarımızı korumak için işlerimizi hızlı bir şekilde islah etme çabası göstermezsek, geleceğimiz son derece zor olacaktır. Reform, zamanımıza uygun bilimlerin geliştirilmesinde hızlı bir başlangıç ile başlar. Çağın bilimleri ile tanışmak, okullarımızın reformuna ve öğretim yöntemlerimize bağlıdır." (Munawwar Qari, 1906; Behbudi, 1913).

Tarihsel olarak Ceditleri üç döneme ayırmak mümkündür: I. Dönem 1890-1905 arası daha çok eğitim ve kültür odaklı hareket; II. Dönem 1905-1917 arası, 1905 Rusya'daki devrimden sonra Ceditlerin siyasileşmesi; III. Dönem 1917-1924 arası, 1917 Rusya'daki Şubat ve Ekim Devrimi sonrası Ceditlerin partileşmesi ve hükümet kurması. Timur Kocaoğlu'na (2018:17) göre Ceditler Hareketi ilk önce eğitimde yenilik yapma amacıyla ortaya çıktığı hâlde daha sonraları siyasî bir hareket ve hatta siyasî parti halini almıştır.

Birinci dönemde Ceditler yeni eğitim sistemiyle okullar açarken Kadimciler olarak anılan eski yöntemlerin savunucuları ile zıtlık yaşarlar. Cedit düşüncesi çoğu kez belirgin bir şekilde ruhbanlık karşıtı bir duygu taşımaktadır. Bu nedenle pek çok ulema Cedit programlarına ve ideolojilerine karşı çıkarak ve onları İslami olmayan, sapkın yenilikler olarak nitelendirmiştir. Aynı şekilde pek çok Cedit, bu Kadimcileri yalnızca modern reformun engelleyicileri olarak değil, aynı zamanda kaynağını Kur'an ve sünnetten alan bir İslami ideolojide değil daha çok yerel geleneklerde bulunan yozlaşmış inançlara dayalı, kendi çıkarını gözeten elitler olarak görmüştür. Başka bir ifadeyle, Kadimciler hem "otantik" İslam'a düşman hem de topluma zararlı olarak kabul edilmiştir. (Kuttner, 1975)

Ceditlerin kendileri için tercih ettikleri terim "taraqqiparvarlar" – "ilerlemeyi sevenler" veya "ilericiler" ve "ziyalılar"dır. Bu ilerici "terakkiperverler", Kuran'ı Arapça okuyan, Farsça ve Türkçeyi eşit derecede konuşabilen Müslümanlardır (Kimmage, 2005). Ayrıca, Rusça ve Avrupa dilleri de onlar için bilim kaynağı olmuştur. Ceditler için ilerleme, bilgi yoluyla ilerleme biçimini almıştır. Bu konuda zengin bir araştırma yapan Khalid (1998:156), "Ceditlerin bilgi kültü... Onları aydınlanma projesinin ana akımına sağlam bir şekilde yerleştirdi." diye ifade etmektedir. Ceditler için Avrupa, ilerlemenin somutlaşmış halidir. Ceditlerin çoğu Avrupa'yı ziyaret etmiş ve yazılarında sıklıkla "ileri Avrupa" ile "geri Orta Asya" arasında keskin bir tezat oluşturmuşlardır. Khalid, 1902'de

Avrupa'ya yaptığı bir geziyi, açıkça idealize edilmiş olsa da Ceditleri tanımlayan Buharalı bir tüccarın oğlu Mirza Siraj Rahim'den alıntı yaparak durumu şöyle özetlemektedir:

“Avrupa’da kıyafetleri eski veya yırtık tek bir insan görmedim, tek bir bina enkaz veya asfaltsız bir sokak ... Ama bizim ülkemizde zavallı tüccarlarımız ve esnaflarımız, hücrelerinde ve dükkânlarında karanlık dilenci kalabalığıyla [çevrili], düzgün nefes alacak bir dakika bulamıyorum... Yazık bize, bize yazık. Paris’i gezdiğim her zaman, [benim] sevgili vatanım sürekli aklımdaydı ve her zaman gözlerimden gözyaşları aktı ...” (Kimmage, 2005)

Ceditlerin bu kaygıları onları ateşlemekle beraber her türlü zorluklara rağmen yeni tip okullar ve basın açmaya sevk etmiştir. Okullarda yeni fen bilimlerinden ders verirken basın da toplumdaki sorunları tartışmış ve buna emirleri, hanları, beyleri ve ulema-şeyhlerin dikkatsiz kaldığını yazmıştır. Özellikle Buhara’da liberaller (Ceditler) ve muhafazakârlar (Kadimciler) arasındaki ideolojik çatışmanın şiddeti daha fazla görülmüştür (Ergün ve Çiftçi, 2006:9).

İkinci dönemde (1905-1917) Ceditler, siyasi harekete dönüşmüştür. Aslında bu husus, beklenen bir durumdur. Ceditler hareketinin kurucuları medreselerde dini eğitim almış olsalar da yurt dışı seyahatleri ve eğitimleri sırasında medreselerin çağın ihtiyaçlarını karşılamadığını düşünmüşlerdir. Böylece 1898 ile 1908 yılları arasında yüzü aşkın Cedit okulu açmışlardır. O yıllarda Türkistan’da 102 tane Cedit ilkokulu ve 2 tane Cedit ortaokulu bulunmaktadır. Bunlardan 6 tanesi Buhara Emirligi’nde, 8 tanesi Hive Hanlığı’ndadır (Kocaoğlu, 2018:19). Bu okullarda ders veren hocalar ve bu okulları tamamlamış öğrenciler, entelektüeller olmakla beraber siyasi düşünürlerdir. Ceditlerin siyasileşmesi özellikle iki konuda görünmüştür: birincisi, Rus işgalcilerine karşı ayaklanmalar; diğeri, ulusal birlik ve bağımsızlık meselesidir.

Rusya’daki 1905 Devrimi’yle çok iyimser gelişmeler oluşmuş bu dönemde liberal bir anayasal rejim umudu yeşermiştir. Nitekim Rusya parlamenter monarşiye geçmiş ve seçili Meclis (Duma) kurulmuştur. Ceditlerin de bu durumu olumlu değerlendirerek kendi ülkelerinde reform hareketlerini canlandırmışlardır. Bununla beraber Khalid’e göre (2018), tüm Müslüman dünyasından gelen haberler hep kötüyken Rusya’daki siyasi hayat 1907’den sonra soğumaya başlamıştır. Fas’ın Fransa ve İspanya’ya hızla boyun eğmesi, İran’ın fiilen parçalanmasıyla aynı zamana denk gelmiştir. Ayrıca Orta Asya’nın Ceditler arasında bir kriz duygusu şekillendiren, 1908 Jön Türk Devrimi’nden sonraki dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nun karşılaştığı sayısız savaş ve toprak kaybedişleri, Ceditlerin ulus olarak hayatta kalma endişelerini yükseltmiştir. O sıralarda Mahmuthoca Behbudi’ye ait “Oyna” (Ayna) dergisinde Hoji Muin (İstiqbol Qayg’usi (Gelecek Kaygısı) yazısında Türkiye, İran, Fas’taki olayları değerlendirerek şu yazıyı yayımlamıştır: *“Bilim ve teknolojinin gelişmesiyle dünyanın çeşitli milletlerinin durumu (kaderi) Avrupalıların elinde. Dünya, her güçlünün güçsüzleri yok ettiği bir yaşam mücadelesi haline dönüştü. Bu yasa doğadaki tüm canlı ve cansız varlıklar için geçerlidir... Zamanımızın hükümetleri sık sık yeni gelişmelerle karşı karşıya kalıyor ve bu çağın silahlarına sahip olmayan hükümetler ülkelerini ve bağımsızlıklarını kaybediyorlar.”* (Hoji Muin, 1913).

Ulusun kaderi ve hayatta kalabilmesi için Ceditler bir yandan bilgi yaymakla uğraşırken diğer yandan Rus işgalcilerine karşı yapılan ayaklanmalara da destek vermişlerdir. Baymirza Hayit (2018:184)’e göre, 1898 yılından 1916 yılına kadar Türkistanlılar Çarlığın zulmünden kurtulmak için 4.922 defa silahlı isyan çıkarmışlardır. Türkistanlıların 1916’daki Rusya aleyhindeki büyük halk ayaklanması da bu amaçlardır. Ayaklanma, Şubat 1916’da Çarlık Rusya’nın dünya savaşı cephesinde savaşması için Rus olmayan halklardan insanları seferber etmesine karşılık olarak ortaya çıkmıştır. Çarlık Rusya’nın bu kararından endişelenen Türkistanlı aydınlar Mayıs 1916’da Semerkant’ta Mahmuthoca Behbudi’nin evinde Cedit rehberlerden Münevver Kari, Pehlivan Niyaz, Osman Hoca, Kari Kâmil ve Abidcan Mahmud ile toplanmışlardır. Bu toplantıda Türkistan’ın durumu ve Türkistanlıların cephe gerisine mobilize edilmesi halinde bir ayaklanmanın başlatılması ve Türkistan için hürriyet talep edilmesi kararlaştırılmıştır (Hayit, 2018:185). Bu isyandan ziyade, bir kurtuluş hareketidir. Ayaklanmaya tüm Orta Asya’da Çarlık Rusya’nın baskısından memnun olmayan on binlerce insan katılmıştır (Isyonmi yo milliy-ozodlik, 2016). Ayaklanma acımasız ve kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkistan’da büyük bir ayaklanmanın ortaya çıkışı ile yeni cephenin açılışı (Hayit, 2018:186) Çarlık Rusya’yı zor duruma düşürmüş ve ilerleyen dönemde I. Dünya Harbi’nde Çarlık Rusya savaşamaz hale gelmiştir. Çünkü sosyo-ekonomik durumu artık savaşı sürdürebilecek durumda değildir (Hayit, 2018:186).

Üçüncü dönem Ceditler için çok önemli bir dönem olmuştur. Nitekim Ceditlerin partileşmesi ve siyasallaşması zirveye çıkmıştır. Çarlık Rusya, I. Dünya Savaşı'nda savaşamaz hale gelince ordu içerisinde bir çatlak ortaya çıkmıştır. Şubat 1917'de Çarlık Rusya devrilmiş, yerine geçici hükümet kurulsa da geçici hükümet de savaşı başarılı bir şekilde yürütememiştir. Akabinde Ekim Devrimi meydana gelmiş, Lenin önderliğindeki *Bolşevikler* (anlamı: çoğulcular) iktidara gelerek sosyalist cumhuriyeti ilan etmişlerdir. Şubat 1917 Devrimi ile Çar'ın tahttan indirilişi Türkistanlı Ceditleri de harekete geçirmiştir. Ceditlerin teşebbüsü ile Taşkent'te 4-8 Nisan 1917'de Türkistan Müslümanlarının Birinci Kurultayı toplanarak Türkistan Müslüman Merkezi Şurasını teşkil etmeye karar vermiştir. Mustafa Çokay bu merkezin başkanı olarak seçilmiştir. Bu kurultaydan sonra, Ceditler 10 Nisan 1917'de Şura-yı İslam teşkilatını kurarak Münevver Kâri'yi başkan seçmişlerdir. Mayıs ayında, Şir Ali Lapin başkanlığında Ulemalar Cemiyeti teşkil edilmiştir (Hayit, 2018:186). Şura-yı İslam'dan Şura-yı Ulema'nın ayrılması ve başka Miftah-ul Maarif, Turan, İttifak-ul-Müslimin gibi partilerin kurulması bazı anlaşmazlıkları ortaya çıkarmışsa da genel amaç meclisle yönetilen Türkistan Muhtariyeti (Özerklik) kurulmasıdır. Bu amaçla tüm teşkilatları birleştiren Türk Âdem-i Merkeziyet Partisi de kurmuştur (Agzamhodjayev, 2016:9). Rusya'da devrimle hâkimiyete enternasyonalist olduğunu savunan komünistler iktidara gelmişse de Rusların Türkistan'da yerli halka yönetimi verme arzusu hiç olmamıştır. Çok geçmeden bunu fark eden Ceditler, 26-28 Kasım 1917'de Hokand şehrinde IV. Olağanüstü Kurultay'ı toplamıştır. Bu Kurultay'ın sonucunda Türkistan Milli Muhtariyeti ilan edilmiştir. Ünlü Cedit Fitrat, Muhtariyet ilan edilen geceye "Ulusal Kadir Gecemiz" adını vermiştir. Muhammadjon Tinishbaev, başbakan seçilmiştir (Eshonov, 2012). Taşkent sokaklarında Muhtariyet coşkusu kutlamaları başlamıştır ancak Ekim Devrimi'yle iktidara gelen bolşevik-komünistler bu durumdan rahatsız olmuşlar ve Taşkent'teki gösterileri kanlı bir şekilde bastırmışlardır. 9 Şubat 1918'de Sovyet Rusya ordusu ve Ermeni Daşnak Partisi'nin askerî birlikleri Hokand şehrini işgal etmek için şehre top ateşi açmaya başlamış, 72 gün yaşayan Türkistan Muhtariyeti'ne silah zoruyla son verilmiştir. Muhtariyet'in silahla sonlandırılması 16 yıl sürecek olan (1917-1934) "Basmaçı" adlı (bu ad üzerinde tartışmalar var: Kocaoğlu, 2018) millî mücadelenin başlamasına önayak olmuştur (Hayit, 2018:190).

1910'larda kurulmaya başlayan Buhara'da Yaş (Genç) Buharalılar, Hive'de Yaş Hiveliler hareketleri Rusya'daki devrim sonrası siyasi faaliyetlerini açığa çıkarmıştır. Yaş Buharalılar, Buhara'da Buhara Amiri'nin zorbalığına karşıdılar ve reformlar yapılmasını, bir meclisin kurulmasını, okulların açılmasını ve ücretsiz eğitim ve vergi politikalarının bir düzene koyulmasını talep etmektedirler. Yaş Hiveliler de benzer taleplerde bulunmuşlardır. Buhara Amiri aksine Hive Hanı, Ceditlerle anlaşma yapabilmiş ve Ceditlerden oluşan bir meclis kurabilmiştir. Ancak çok geçmeden faaliyetleri sona ermiştir. Kaçak olan Yaş Buharalılar ve Yaş Hiveliler, Ekim Devrimi'nden sonra Rusya Sovyet Hükümeti'nden Buhara Amiri ve Hive Hanı'na ülkelerinde reform yapmaları için baskı yapması ve Ceditleri desteklemesini talep etmiştir. Bu fırsatı hemen değerlendiren Rusya Sovyetleri, Türkistan'daki Rusya Sovyet ordusunu Buhara ve Hive üzerine yollamış ve kanlı savaşlar sonucunda 1920'de hem Buhara Amirliği hem de Hive Hanlığı sona erdirilmiştir. Bunun yerine Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti ve Harezmi Halk Sovyet Cumhuriyeti kurulmuştur (Hayit, 2018:193-195). Ceditler bu iki cumhuriyette yüksek görevlere gelmişler ancak çok geçmeden komünistler istemedikleri Ceditleri görevden almaya başlamış ve bazılarını takip etmeye başlamıştır. Bundan rahatsız olan birçok Cedit -örneğin Osman Hoca- komünistlere karşı mücadele yürütmeye başlamıştır (Kocaoğlu, 2018:25-27). 1924 yılında Orta Asya'daki ulus devlet inşasında Ceditler, Khalid'e göre (2015) önemli rol oynamışsa da 1933 yılından 1938 yılına kadar Orta Asya'daki tüm Ceditler burjuva yanlısı ve milliyetçi oldukları gibi suçlamalarla idam ya da sürgün (gulag) edilmişlerdir.²

4. Jön Türkler ve Ceditler Hareketi Üzerine Bir Karşılaştırma

Batı Avrupa'daki gelişmeler, özellikle 1789 Fransız Devrimi ve 1848 Orta Avrupa'daki Sanayi Devrimi sonrası demokrasi dalgasının meydana gelişi Avrupa'ya yakın bölgeler Osmanlı ve Rusya'yı derin bir şekilde etkilemiştir. Osmanlı'daki aydınlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü ve sosyo-ekonomik krizleri aşmak için hızlı bir şekilde siyasi reformlar yapılmasını talep etmiştir. Rusya'daki Türk-Müslüman aydınlar, Türk-Müslüman toplumun sefaleti ve geriliğinin giderilmesi için eğitim ve kültürde reformlar yapılmasını istemiştir. Bu amaçlarla Osmanlı'da önce Yeni Osmanlılar, daha sonra Jön Türkler Hareketi; Çarlık Rusya'da da Ceditler Hareketi, daha sonra Orta Asya'da özellikle Türkistan'da geniş ölçüde güçlenerek faaliyet göstermeye başlamıştır.

² Yalnız Özbekistan'da 1933-1938 yılları arasında 40 binden fazla entelektüel, yazar, şair ve bürokrat çeşitli sahte suçlamalarla proletarya karşıtı olarak idam edilmiş veya Sibiryaya sürgün (Gulag) edilmiştir. Bağımsızlıktan sonra Özbekistan, bu Cedit aydınların hatrasına Şehitler Anıtı dikmiştir. <https://www.xabar.uz/mualliflar/xushnubek/ozbek-xalqi-uchun-qonli-kun> (Erişim Tarihi: 24.10.2022).

Lipset ve Rokkan'ın "cleavage" (bölünme) hipotezinden yola çıkıldığında yukarıda görüldüğü gibi Osmanlı'da Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler siyasi reformlar yapması için Sultan II. Abdülhamid'e baskı yapmış ve I-II. Meşrutiyet'in ilân edilmesine öncülük etmiştir. Başka bir deyişle merkezi otoriteye karşı çevrenin baskısı olmuştur. İkinci bölünme liberaller ve muhafazakârlar arasındaki bölünmedir. Başlangıcında liberal ve reformcu olan Jön Türkler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kurmuşlardır. İttihatçılara karşı olan muhalif muhafazakârlar tarafından ise İttihat-i Muhammedi Cemiyeti, Ahrar, 1911'den sonra İttihatçıların otoritesine karşı Hürriyet ve İtilaf vb. partiler kurulmuştur. Burada reformlara karşı muhafazakâr bir karşıtlık söz konusudur. Bu hususu (Özbudun, 1975; Mardin, 1983; Karpat, 1996 vd.) çalışmalarında da görmek mümkündür. Zira Türkiye'de parti kutuplaşmaları, temel olarak Osmanlı döneminden kalan siyasal yapı yani merkez-çevre, reformcular ve muhafazakârlar, modernleşme ve gelenekçilik arasındaki mücadele çerçevesinde şekillenmektedir (Kiriş, 2011). Bu dönemde partiler, gruplar arasındaki mücadele II. Meşrutiyet Dönemi siyasi partiler için partilerin yasallaşması ve seçimlere katılması bakımından ciddi bir önem taşımakta olup II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk yıllarının çok partili bir sistem olarak görülmesini mümkün kılmaktadır (Erdem, 2012).

Orta Asya'daki merkez-çevre çatışması farklılık göstermektedir. Orta Asya'daki merkez-çevre çatışması iki tiptedir. Birincisi, Türkistan genel valiliğinde Ceditler daha çok Rus baskını ve işgaline karşı direniş ve Rusya otoritesine karşı çevre hareketi gerçekleştirmişlerdir. İkincisi, Buhara ve Hive'de Ceditler ilk önce 1920'ye kadar Buhara Amiri ve Hive Hanı otoritesine karşı reform yapılması talebinde bulunmuşlardır. Bu anlamda Buharalı ve Hiveli Ceditler Yeni Osmanlı ve Jön Türklere benzemektedirler. Zira onlar da kendilerini Yaş (Genç) Buharalılar ve Yaş Hiveliler olarak tanımlamışlardır. Buhara ve Hive Ceditlerin çoğu 1920'den sonra Rus bolşevik-komünistlerin asıl niyetlerini anlayınca, onlara karşı mücadele etmiştir.

Orta Asya'daki ikinci bölünme Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi liberaller veya reformculara karşı cephede yer alan muhafazakârlar veya gelenekçiler arasında gerçekleşmiştir. Bu bölünme Orta Asya'da Ceditlere karşı Kadimciler adını almıştır. Yukarıda değinildiği üzere Kadimciler daha çok ulemadan oluşup, han ve emirin taraftarlarıdır. Ulusun kaderi temel olarak öncelikleri değildir. Ama yine de Yaş Buharalıların ve Yaş Hivelilerin, Buhara ve Hive'de reform yapılmasına baskı yapması için Sovyet Rusya'dan yardım istemesinin doğru olup olmadığı meselesi hâlâ çok tartışılmaktadır (Kocaoğlu, 2018). Bu konunun detaylı bir şekilde incelemesine araştırılmasına ihtiyaç vardır. Türkistan genel valiliğindeki ideolojik bölünme ise biraz daha farklıdır. Orada Ceditler arasında bazı meselelerde fikir birliği yoktur. Bu Şura-yı İslam'dan Şura-yı Ulema'nın ayrılmasıyla daha da görülmüştür. Şura-yı Ulema şeriata dayalı yönetimi düşünürken Şura-yı İslam bu anlamda daha liberaldir. Ama kısa bir zaman sonra her iki hareket Eylül 1917'de birleşerek İttifaki Müslimin Partisi'ni kurmuşlardır. Bu arada Taşkent'te Asker ve İşçiler Partisi kurulmuş ve hâkimiyeti ele geçirmiştir. Ekim Devrimi'nden sonra Komünist Partisi önce Türkistan Genel Valiliği'nde daha sonra Orta Asya'da tek egemen parti olmuştur ve tüm diğer partiler kapatılmış ve yasaklanmıştır.

Osmanlı ve Orta Asya'da partileşme, hizipleşme ve bölünme Batı Avrupa'daki gibi siyasi kamplaşma şeklinde gerçekleşmemiştir. Batı Avrupa'daki siyasi kamplaşmalar toplumsal tabandan gelirken Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Orta Asya'da bu kamplaşma hareketleri daha çok aydınlardan ve bürokratik elitlerinden gelerek ve hepsinden önce Batı'daki gibi kampların (mesela işçilerin, burjuvanın, aristokrasi veya toprak sahiplerinin) çıkarları üzerinde değil, ulusu (devleti) kurtarma ve reform amaçları üzerinde ortaya çıkmıştır. Yine de merkezi otoriteye karşı çevresel direnişleri ve liberal-reformculukla muhafazakâr-gelenekçilere karşı duruşuyla birtakım bölünmelerden söz edilebilir. Ancak bu bölünmeler Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nı kaybetmesi ve Orta Asya'da tek komünist partinin hükümranlılığıyla ortadan kalkmıştır. Böylece, Lipset ve Rokkan'ın ileri sürdüğü 1920'lerdeki parti sisteminin "donma" hipotezi ve aynı şekilde Lijphart'ın "sütunlaştırma" (pillarization) varsayımları hem Türkiye'de hem Orta Asya ülkelerinde gerçekleşmemiştir.

Son olarak Jön Türkler ve Ceditleri ilk siyasi partiler çerçevesinde ele almak mümkündür. Nitekim siyasi partiler kendi görüşleri çerçevesinde eğitim politikaları benimseyerek toplumu dönüştürmek, yönetimde çeşitli düzenlemeler yapmak, yönetime katılmak ve iktidara gelmek gibi amaçlar güderler. Bu çerçevede Jön Türkler ve Ceditler siyasi parti niteliği taşımaktadırlar. Her ne kadar modern anlamda, ülkenin farklı bölgelerinde örgütlenme, üyeliğin herkese açık olması, üyelere karşı hesap verebilirlik, gibi unsurlara sahip olmasalar da anayasaya dayalı hükümet kurulması, kendi destekçileriyle hükümetin oluşumunda yer almaya çalışma ya da mevcut hükümete

baskı yapmaları gibi hususlarla birlikte düşünüldüğünde siyasi partileşmeye zemin hazırladıklarını söylemek mümkündür.

SONUÇ

İngiltere’de başlayan ve daha sonra 1848’de Orta Avrupa’da meydana gelen Sanayi Devrimi ve Fransa’daki Ulusal Devrim, gibi olaylar çeşitli toplumsal bölünmelere yol açmıştır. Lipset ve Rokkan, bu gelişmelerin siyasi partilerin belkemiğini ve günümüz Batı parti sisteminin temelini oluşturduğunu ileri sürmektedirler. Bu bağlamda 19. Yüzyıl çeşitli fikirlerin ideolojilere dönüştüğü ve bu ideolojilerin partileşmenin temelini attığı bir yüzyıldır. Nitekim, muhafazakârlık, muhafazakâr partilerin; sosyalizm, sosyal demokrat partilerin yanı sıra işçi partilerinin ve komünist partilerin; liberalizm, liberal ve liberal demokrat partilerin; ulusalcılık veya milliyetçilik, milliyetçi partilerin ortaya çıkışını sağlamıştır.

Batı’daki gelişmeler yakın komşuları olan Osmanlı ve Rusya’yı da etkilemiştir. Bu gelişmeler Rusya’nın işgalindeki Orta Asya bölgesine de yayılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun sosyoekonomik durumu ve savaşlardaki kayıpları ülkede durumdan memnun olmayan aydınların bir araya gelmesiyle çeşitli hareketlerin doğmasına yol açmıştır. Bu husus padişah üzerinde reform talepli baskıyı artırmıştır. Önce Yeni Osmanlılarla başlayıp sonra Jön Türkler örgütlenmesi ve nihayetinde de İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulmuştur. II. Meşrutiyet dönemiyle de birçok siyasi parti kurulmuş ve seçimlere katılmıştır. En önemli husus ise bir ölçüde parlamenter sisteme geçilmesidir.

Türkistan’da Osmanlı ve Rusya’daki olayları takip eden ve kendi ülkelerinin hâlden memnun olmayan aydınlar Cedit (Yenilikçi) Hareketi’ni başlatmıştır. Cedit öncelikle bir okul türü olarak gelişmiştir ve bu Kırım’da ortaya çıkmışsa da Orta Asya’da bir siyasi harekete dönüşmüştür. Ceditlerin başlıca amacı ulusu kurtarmaktır ve bu yolda partileşmişlerdir.

Son tahlilde, Jön Türkler ve Ceditlerin faaliyetleri analiz edildiğinde Batı’daki gibi belirli bir kesimi (işçiler, burjuvazi, toprak sahipleri) desteklemek amacıyla ortaya çıkmadıkları görülmektedir. Her iki grup da merkez-çevre ya da reformistler-muhafazakârlar olarak toplumsal ayrışmanın bir kanadında yer almışlardır. Bu yönüyle Batı’daki partileşmeden ayrılırsalar da çatışmanın sonucu olarak partileşmeleri nedeniyle Lipset ve Rokkan’ın tezini desteklemektedirler.

KAYNAKÇA

- Agzamhodjayev S. (2016), “Jadidchiliknin G’oyavi Rivojlanish Bosqichlari”, (hazırl.) Bahtiyar Hasanov ve Naim Karimov, *Jadid Ma’rifatparvarlik Harakatinin G’oyaviy Asoslari içinde*, Toshkent İslom Universiteti, ss. 6-10.
- Ahmad, F. (1971), *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları.
- Aksin, S. (2011). *The place of the young Turk revolution in Turkish history. In Essays in Ottoman-Turkish Political History* (pp. 97-116). Gorgias Press.
- Akşin, S. (2007), *Kısa Türkiye Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akşin, S. (2016), *Kısa Türkiye Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları.
- Behbudi, M. (1913), “İhtiy-i millat”. Oyna, Samarkand, 12 Temmuz, 1913, (Erişim tarihi: 25.04.2021).
- Besier, G. (2010), “The history of party development in Germany 1848 – the present. From ideological communities to post-modern associations”, *Kirchliche Zeitgeschichte*, Vol. 23, No. 2, ss. 520-548.
- Birecikli, İ. B. (2008), “Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet’in İlanı Üzerine Bir İnceleme”, *Gazi Akademik Bakış*, C. 2, Sayı 3, ss. 211-226.
- Börklüoğlu, L. (2017). Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Türkiye’de Siyaset: Değişimin Dinamikleri, Aktörler ve Gelişmeler, *Türkiye’nin Toplumsal Yapısı* içerisinde Ed. Memet Zencirkıran.
- Demir, F. (1994). İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914). (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Demirbaş, B. (edit.) (1988), *Ahmet Rıza Bey’in Anıları*, (Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi), İstanbul: Arba Yayınları.
- Durgun, S. (2014). Siyasi Partiler ve Parti Sistemleri, Taşkın içinde, *Siyaset, Kavramlar, Kurumlar, Süreçler*. İletişim Yayınları.

- Duverger, M. (1974). *Siyasi Partiler*. Çev., E. Özbudun, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2.Baskı.
- Erdem Ç. (2012), "Pratikte ve Teoride Siyasi Partiler ve Parti Sistemleri", *21. Yüzyılda Prens*, ed. Ümit Özdağ, Kripto Yayınları, Ankara, ss.266-267.
- Ergün M. ve Çiftçi B. (2006), "Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-ü Cedid Okulları", I.Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı *Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü*, ss. 1-15.
- Eshonov, B. (2012), O'zbekiston davlatchilik va boshqaruv tarihi: Turkiston Muhtoriyati, <https://shosh.uz/turkiston-muhtoriyati/>
- Fidan, H. ve Gülgör, M. (2013). *1820-1923 Arası Çok Tarz-ı Siyaset*, Yakın Plan Yayınları.
- Gün, Ö. (2016), "Ahmed Rıza'nın Batı Medeniyeti Algısı ve Modernleşme Düşüncesi", *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (İNİF E-Dergi)*, 1 (2), ss. 260-293.
- Hanioğlu, Ş. (1985), *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler*, İletişim Yayınları.
- Hayit, B. (2018), Türkistan Çarizmden Bolşevizm Hâkimiyetine Geçiş Devrinde, Hollanda, UZNED, ss. 184-195.
- Hoji Muin (1913), İstiqbol Qayg'usi, "Oyna" Jurnalı, 1913 yıl, 2-son // <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita-matbuot/jadid-matbuoti/hoji-muin-istiqbol-qayg-usi-1913> (Erişim tarihi: 28.04.2021)
- Isyonmi yo milliy-ozodlik harakati? 18 Nisan 2016, https://www.bbc.com/uzbek/lotin/2016/04/160418_latin_kyrgyz_history_conference
- Karpat, K. (1996), *Türk Demokrasi Tarihi*. İstanbul, Alfa Yayınları.
- Karpat, K. (2012), *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları.
- Khalid, A. (1998). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Khalid, A. (2002), "CEDİTLER ve Orta Asya'daki Yeni Kimliklerin Ayrıntılarına Giriş", *Türkler*, haz. Hasan Celal Güzel vd. Cilt: 18, Yeni Türkiye Yayınları, ss. 636-643.
- Khalid, A. (2015), *Making Uzbekistan: nation, empire, and revolution in the early USSR*, Ithaca, NY, Cornell University Press.
- Khalid, A. (2018), Jadidism in Central Asia: Origins, Development, and Fate Under the Soviets, https://mesbar.org/jadidism-in-central-asia-origins-development-and-fate-under-the-soviets/#_ftn4 (Erişim tarihi: 18.04.2021)
- Kimmage, D. (2005). Central Asia: Jadidism -- Old Tradition Of Renewal, <https://www.rferl.org/a/1060543.html> (Erişim tarihi: 19.04.2021)
- Kiriş, H.M. (2011), "Parti Sisteminde Kutuplaşma ve Türk Parti Sistemi Örneği", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 44, Sayı 4, ss. 33-67.
- Kocaoğlu, T. (2018), Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924: Osman Hoca Anısına İncelemeler, İkinci Baskı, Hollanda, UZNED.
- Kuttner, T. (1975). "Russian Jadidism and the Islamic world: Ismail Gasprinskii in Cairo, 1908. A call to the Arabs for the rejuvenation of the Islamic world." *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* içinde. 16 (3): 383-424. doi:10.3406/cmr.1975.1247.
- Lane, R. (2010). *Karşılaştırmalı Siyaset Sanatı*. Küre Yayıncılık.
- Lewis, B. (2007), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara.
- Lipset, S.M. ve Rokkan, S. (1967), "Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction", (edit.) S.M.Lipset ve S.Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments: Cross-national Perspectives* içinde, New York: Free Press, ss. 1-64.
- Mardin, Ş. (1983), *Jön Türklerin Siyasal Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2017), *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları.
- Munawwar Qari Abdurrashid Khan oghli (1906), 'Islah ne demakdadur', Khurshid (Tashkent), 28 September, 1906.
- Örs, O. (2013), "Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti", *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 13, Sayı 51, ss. 679-716.

- Özbudun, E. (1975), *Türkiye’de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, Ankara.
- Quarter, D. (2005), *The Ottoman Empire 1700-1922*, New York.
- Sartori, G. (2005). *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. ECPR Press.
- Sayarı S. (2016), “Siyasi Partiler ve Parti Sistemleri”, (derl.) Sabri Sayarı ve Hasret Dikici Bilgin, *Karşılaştırmalı Siyaset: Temel Konular ve Yaklaşımlar* içinde, 4. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, ss. 123-143.
- Sorgun, T. (2001), *İttihat ve Terakki Devlet Kavgası*, İstanbul, Beyaz Balina.
- Söğütü, İ. (2010). Jön Türkler ve Türkiye’nin Batılılaşması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 1-28.
- Steininger R. (1977), Pillarization (verzuiling) and political parties, *Sociologische Gids*, Sayı 24, No 4, ss. 242-257.
- Tocqueville, A. (2002). *Democracy in America*. Çev. Henry Reeve, The Pennsylvania State University.
- Weber, M. (2012). *Ekonomi ve Toplum*, İstanbul: Yarı Yayınları.
- Yılmaz, A., ve Telli, R. (2021). Osmanlı’nın Son Döneminde Muhafız Hareketler: Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerin Karşılaştırması. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(3), ss.1401-1417.
- Yılmaz, N. (2013), “Weimar Dönemi ve Öncesinde Meydana Gelen Siyasi Çekişmeler ve Ekonomik Krizlerin Alman Sosyal Demokrat Partisi Bağlamında Genel Bir Değerlendirmesi”, *Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: XV, Sayı 1*, ss. 73-87.
- Zürcher, E. J. (2018). *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. İletişim Yayınları.
<https://www.xabar.uz/mualliflar/xushnodbek/ozbek-xalqi-uchun-qonli-kun> (Erişim Tarihi: 24.10.2022).

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).